

ks. Wojciech Zyzak¹

Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie

Święty Jan Paweł II o duchowości chrześcijańskiego Wschodu

Sobór Wszechprawosławny w 2016 roku i historyczne spotkanie papieża Franciszka z patriarchą Cyrylem 12 lutego tegoż roku na nowo budzą zainteresowanie prawosławiem wśród rzymskich katolików. Trzeba jednak pamiętać, że głównie poprzedni papieże, a szczególnie św. Jan Paweł II, przyczynili się do zintensyfikowania działań na rzecz wzajemnego poznania i zrozumienia. Już podczas swej pierwszej pielgrzymki do ojczyzny 3 czerwca 1979 roku papież mówił w Gnieźnie: „Czyż Chrystus tego nie chce, czy Duch Święty tego nie rozrządza, ażeby ten papież Polak, papież Słowianin, właśnie teraz odsłonił duchową jedność chrześcijańskiej Europy, na którą składają się dwie wielkie tradycje: Zachodu i Wschodu?”². To

---

¹ Ks. prof. dr hab. Wojciech Zyzak (ur. 1969 w Żywcu) – od 1993 kapłan diecezji bielsko-żywieckiej. Od 2014 rektor Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie. Zainteresowania naukowe: duchowość laikatu, duchowość kapłańska, mistyka karmelitańska, duchowość zmarłychwstańców. Najważniejsze publikacje: *Zjednoczenie z Bogiem w życiu Ojca Pio (Francesco Forgione). Studium na podstawie jego pism*, Kraków 2000; *Fundamentalna rola wiary w życiu i pismach świętej Teresy Benedykty od Krzyża (Edyty Stein)*, Kraków 2005; *Co mam czynić, aby osiągnąć życie wieczne? Duchowość chrześcijańska na świeckiej drodze życia*, Kraków 2008; *Kapłaństwo presbiterów. Studium nauczania Jana Pawła II*, Kraków 2010. Parafia Narodzenia św. Jana Chrzciciela, Korzkiew, 32–088 Przybysławice. Tel. 012–4194228. E-mail: wojciech.zyzak@upjp2.edu.pl.

² Jan Paweł II, *Homilia w czasie Mszy Św. Odprawionej na Wzgórzu Lecha, Gniezno, 3 czerwca 1979*, 5.

właśnie polski papież spopularyzował metaforę o katolicyzmie i prawosławiu jako dwóch płucach chrześcijaństwa, sformułowaną najpierw przez Wiaczesława Iwanowa³.

Swe słowiańskie nauczanie Jan Paweł II zawarł głównie w encyklikach (*Slavorum Apostoli, Ut unum sint*), w listach apostołskich (*Euntes in mundum, Magnum Baptismi donum, Orientale lumen, Egregiae virtutis* dotyczącym wyniesienia świętych Cyryla i Metodego do godności współpatronów Europy, w liście *Na 400-lecie unii brzeskiej*, oraz liście *Mentre si intensificano* do biskupów kontynentu europejskiego na temat stosunków między katolikami a prawosławnymi w nowej sytuacji Europy Środkowej i Wschodniej), jak również w licznych kazaniach i przemówieniach. Ważne jest też odwołanie się do rosyjskich myślicieli w encyklice *Fides et ratio* oraz do kultury wyrosłej na gruncie prawosławia w *Liście do artystów*⁴. W każdym z tych dokumentów słowiański papież odnosił się do kwestii duchowości chrześcijaństwa wschodniego, która stanowi główny przedmiot zainteresowania obecnego artykułu. Jednak by lepiej zrozumieć papieskie refleksje na temat duchowości, trzeba je ukazać w kontekście jego osobistych zainteresowań, odpowiedzialności ekumenicznej oraz odmiennych pozycji teologicznych.

1. Fascynacja chrześcijaństwem wschodnim

Karol Wojtyła jako filolog, filozof i teolog żywo interesował się chrześcijańskim Wschodem. Fascynował się jego bogactwem języka, kultury, form liturgicznych i duchowości. Po wyborze na papieża stale podkreślał znaczenie wschodniej tradycji chrześcijańskiej dla rozwoju Kościoła w Europie⁵. Jan Paweł II czytał dzieła rosyjskich filozofów, takich jak Mikołaj Bierdiajew, Siemion Frank czy Włodzimierz Sołowjow. Znał twór-

---

³ Por. G. Przebinda, *Większa Europa. Papież wobec Rosji i Ukrainy*, Kraków 2001, s. 79; T. Kałużny, *Prawosławie*, w: *Jan Paweł II. Encyklopedia dialogu i ekumenizmu*, red. E. Sakowicz, Radom 2006, s. 370n; A. Kozyński, *Jan Paweł II i Ukraina*, w: *Jan Paweł II i Europa*, red. K. Kalinowska, B. Brodzińska, M. Zamojska, Toruń 2009, s. 237.

⁴ Por. G. Przebinda, *Większa Europa...*, dz. cyt., s. 255; T. P. Terlikowski, *Jan Paweł II wobec Rosji, „Teologia Polityczna” 2005–2006 nr 3*, s. 114–117.

⁵ Por. A. Kozyński, *Jan Paweł II i Ukraina*, dz. cyt., s. 236.

czość Fiodora Dostojewskiego i Aleksandra Sołżenicyna. Miał żywe doświadczenie świata wschodniego zdobywane podczas licznych spotkań z przedstawicielami prawosławia. Spotykał takich polityków jak Andriej Gromyko, Michaił Gorbaczow, Borys Jelcyn i Władimir Putin. Spotykał się z bohaterami współczesnej historii Rosji, wśród których byli: Jelena Bonner, Andriej Sacharow i Aleksander Sołżenicyn. Kulturę chrześcijańskiego Wschodu poznawał także dzięki emigrantom zatroskanym o chrześcijańską Rosję. Ważną postacią w tym względzie była Irina Iłowajska-Alberti⁶.

Przede wszystkim Karol Wojtyła jako filozof interesował się rosyjską chrześcijańską myślą filozoficzną. Jako papież doceniał jej wkład w budowanie owocnej relacji ze słowem Bożym. Studiował nie tylko teksty proroka pojednania prawosławia z katolicyzmem Władimira Sołowjowa, ale także dzieła Nikołaja Bierdiajewa, Siergieja Bułgakowa, Siemiona Franka, Pawła Florenskiego, Georgija Florowskiego, czyli najwybitniejszych rosyjskich myślicieli religijnych okresu „srebrnego wieku”, którzy porzucili marksizm między rewolucjami 1905–1917⁷. Analizując w encyklice *Fides et ratio* pytanie o sens rzeczy i ludzkiego istnienia, święty papież ukazywał przykłady twórczych odpowiedzi w różnych kulturach Zachodu i Wschodu⁸. Szczególnie cenne zdaniem Jana Pawła II są owoce twórczego spotkania filozoficznej myśli z objawionym Bożym słowem, również w kręgu chrześcijańskiej kultury wschodniej. W tym kontekście słowiański papież wymienił uczonych: Władimira S. Sołowjowa, Pawła A. Florenskiego, Piotra J. Czaadajewa i Władimira N. Łoskiego. Oczywiście powołując się na tych autorów, obok których można by wymienić jeszcze innych, nie zamierzał bynajmniej „wyrzucić aprobaty dla całokształtu ich poglądów, ale jedynie wskazać ich jako znamienne przykłady pewnego typu refleksji filozoficznej, która wiele zyskała dzięki konfrontacji z prawdami wiary. Jedno jest pewne: zapoznanie się z drogą duchowego rozwoju tych myślicieli przyczyni się do postępu w poszukiwaniu prawdy i pozwoli lepiej wykorzystać osiągnięte rezultaty w służbie człowiekowi”⁹.

---

⁶ Por. T. Kałużny, *Prawosławie*, dz. cyt., s. 368.

⁷ Por. G. Przebinda, *Większa Europa...*, dz. cyt., s. 77.

⁸ Por. Jan Paweł II, enc. *Fides et ratio*, 1.

⁹ Jan Paweł II, enc. *Fides et ratio*, 74.

Drugim szczególnym polem osobistych zainteresowań Karola Wojtyły była rosyjska literatura. Uwidocznili się to szczególnie w kontekście refleksji nad pięknem zawartym w zdaniu polskiego poety Cypriana Kamila Norwida: „Bo piękno na to jest, by zachwycalo do pracy – praca, by się zmartwychwstało”¹⁰. Norwidowi chodziło o piękno, o którym Fiodor Dostojewski powiedział, iż ma zbawić świat. Właśnie te słowa Dostojewskiego Jan Paweł II przywołał 4 kwietnia 1999 roku w liście „Do tych, którzy z pasją i poświęceniem poszukują nowych «epifanii» piękna, aby podarować je światu w twórczości artystycznej”, czyli w *Liście do artystów*. Nawiązał w nim do popularnej na Rusi Kijowskiej platońskiej idei „pięknodobroci”, która twierdzi, że potęga dobra schroniła się w naturze piękna. Jan Paweł II odwołał się tam bezpośrednio do dwóch rosyjskich pisarzy i myślicieli: do Fiodora Dostojewskiego i Pawła Florenskiego¹¹. Oczywiście zainteresowanie Jana Pawła II prawosławiem poza jego osobistą fascynacją filozofią i sztuką miało głębokie podstawy teologiczno-ekumeniczne.

2. Perspektywa ekumeniczna

Jan Paweł II cechował się doskonałą orientacją historyczną w zakresie chrześcijaństwa wschodniego. Sięgał przede wszystkim do wspólnych korzeni, nawiązując do „matki wszystkich Kościołów”, czyli Jerozolimy

---

¹⁰ C. K. Norwid, *Promethidion: Bogumił*, w. 185–186: *Pisma wybrane*, t. 2, Warszawa 1968, s. 216. Por. Jan Paweł II, *List do artystów*, 3.

¹¹ Por. G. Przebinda, *Większa Europa...*, dz. cyt., s. 56n. „Relacja między dobrem a pięknem skłania do refleksji. Piękno jest bowiem poniekąd widzialnością dobra, tak jak dobro jest metafizycznym warunkiem piękna. Rozumieli to dobrze Grecy, którzy zespalając te pojęcia, ukuli wspólny termin dla obydwu: «kalokagathia», czyli «piękno-dobroć». Tak pisze o tym Platon: «Potęga Dobra schroniła się w naturze Piękna»”. Jan Paweł II, *List do artystów*, 3. „Właśnie zachwyty może się stać źródłem owego entuzjazmu «do pracy», o którym mówi Norwid w wierszu cytowanym na początku. Tego entuzjazmu potrzebują ludzie współcześni i jutrzejsi, ażeby podejmować i przewycięzać wielkie wyzwania jawiące się już na widnokręgu. Dzięki niemu ludzkość po każdym upadku będzie mogła wciąż dźwigać się i zmartwychwstawać. W tym właśnie sensie powiedziano z proroczą intuicją, że «piękno zbawi świat»”. Jan Paweł II, *List do artystów*, 16. Por. F. Dostojewski, *Idiota*, cz. III, r. V, Mediolan 1998, s. 645.

czasów apostołskich¹². Najważniejsza dla papieża była historia wspólnej jedności, której wymownym świadectwem są pierwsze sobory¹³. Również święci patronowie Europy, Cyryl i Metody, stanowią zdaniem Jana Pawła II duchowy pomost pomiędzy nurtem tradycji wschodniej i zachodniej¹⁴. Ważnym wydarzeniem z okresu, gdy Kościół na Wschodzie i na Zachodzie pozostawał niepodzielony, potwierdzającym konieczność „oddychania obydwoma płucami”, był dla papieża chrzest Rusi w 988 roku¹⁵. Utrata jedności w drugim tysiącleciu wiąże się z rokiem 1054, choć stanowiła także długotrwały proces¹⁶. W późniejszym okresie niektóre Kościoły wschodnie weszły w pełną komunię z Kościołem rzymskim, pozostając wierne swej tradycji, bez umniejszania własnej specyfiki i autentyczności. „Kościóły te noszą w sobie dramatyczne rozdarcie, ponieważ istnieją jeszcze przeszkody do pełnej komunii z Kościołami wschodnimi prawosławnymi, z którymi dzielą one przecież dziedzictwo swych ojców”¹⁷. Ten fakt wciąż budzi wiele napięć, choć zmiana klimatu nastąpiła za czasów Jana XXIII i patriarchy Atenagorasa I. Zapoczątkowany wówczas „dialog miłości” znalazł swoje pogłębienie w uchwałach Soboru Watykańskiego II, szczególnie w dokumentach *Lumen gentium*, *Unitatis redintegratio* i *Orientalium Ecclesiarum*¹⁸. Dziedzictwo soborowe, zwłaszcza zawarte w Dekrecie o ekumenizmie 14, stanowiło podstawę wysiłków ekumenicznych wobec prawosławia ze strony Jana Pawła II¹⁹.

Za jego pontyfikatu zaostrzyły się główne przeszkody w dialogu ekumenicznym, czyli element nacjonalistyczno-wielkoruski i integrystyczny w obrębie Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego, brak wspólnej refleksji

---

¹² Por. Jan Paweł II, list *Oriente lumen*, 2.

¹³ Por. Jan Paweł II, list *Oriente lumen*, 18.

¹⁴ Por. Jan Paweł II, enc. *Slavorum Apostoli*, 27; Jan Paweł II, list *Egregiae virtutis*, 2. Por. G. Przebinda, *Większa Europa...*, dz. cyt., s. 90.

¹⁵ Por. Jan Paweł II, enc. *Ut unum sint*, 54.

¹⁶ Por. J. Majewska, *Relacje między Kościołem Rzymskokatolickim a Kościołem Prawosławnym w Rosji w okresie pontyfikatu Jana Pawła II*, w: *Jan Paweł II i Europa*, red. K. Kalinowska, B. Brodzińska, M. Zamojska, Toruń 2009, s. 258.

¹⁷ Jan Paweł II, list *Oriente lumen*, 21.

¹⁸ Por. T. Kałużny, *Prawosławie*, dz. cyt., s. 366.

¹⁹ Por. J. Moskałyk, *Jana Pawła II otwartość na chrześcijański Wschód*, „Teologia Praktyczna” 2009 nr 10, s. 162.

nad unią brzeską i jej konsekwencjami, a także prozelityczne skłonności niektórych duchownych rzymskokatolickich na terenie Federacji Rosyjskiej²⁰. Szczególnie ostro zareagowano po ustanowieniu w 1991 roku na terenie Rosji trzech administratur apostolskich dla rzymskich katolików europejskiej części Rosji, Syberii i Kazachstanu²¹. W 2002 stosunki katolicko-prawosławne w Rosji zaogniły się jeszcze bardziej po podniesieniu do rangi diecezji czterech rosyjskich prałatur apostolskich²². W tym kontekście trzeba jednak przypomnieć, że także Rosyjski Kościół Prawosławny bez wahania powołał na Zachodzie nie tylko administrację kościelną, lecz także diecezje kanoniczne ze wszystkimi tego konsekwencjami, mimo iż ich obszar nie należy do jego terytorium kanonicznego²³. Jan Paweł II zawsze wypowiadał się przeciwko prozelityzmowi i zabraniał wykorzystywania zachodniej przewagi materialnej nad biednymi wschodnimi wspólnotami prawosławnymi²⁴. W 1993 roku za jego aprobatą komisja katolicko-prawosławna obradująca na uniwersytecie w Balamand w Libanie potępiła unitaryzm i prozelityzm. Papież wzorem poprzedników stale podejmował wysiłki na rzecz dialogu ekumenicznego. Już wcześniej, w 1917 roku, utworzono Kongregację ds. Kościołów Wschodnich i Papieski Instytut Studiów Wschodnich. Następnie 5 czerwca 1960 roku Jan XXIII powołał do istnienia Sekretariat dla Popierania Jedności Chrześcijan. Sam Jan Paweł II w 1990 roku promulgował Kodeks kanonów Kościołów wschodnich²⁵. Oprócz listu *Oriente lumen* i encykliki *Ut unum sint* starał się rozwiązać kontrowersyjną dla prawosławia kwestię *filioque* i problem rozumienia prymatu papieskiego²⁶. Tłumaczył również, że deklaracja *Dominus Iesus* nie powinna wzbudzać kontrowersji

---

²⁰ Por. G. Przebinda, *Większa Europa...*, dz. cyt., s. 245.

²¹ Por. G. Przebinda, *Większa Europa...*, dz. cyt., s. 235.

²² Por. J. Majewska, *Relacje...*, dz. cyt., s. 264.

²³ Por. W. Kasper, *Między Moskwą a Rzymem – teologiczne korzenie sporu*, „Przegląd Powszechny” 2002 nr 6, s. 310.

²⁴ Por. G. Przebinda, *Światłość przyćmiona*, „Tygodnik Powszechny” 15 (3066), 13 kwietnia 2008, s. 10. Jan Paweł II, list *Oriente lumen*, 23.

²⁵ Por. Jan Paweł II, List *Oriente lumen*, 20.

²⁶ Por. U. Cierniak, *Jan Paweł II i rosyjscy prawosławni patrioci*, w: *Jan Paweł II i Europa*, red. K. Kalinowska, B. Brodzińska, M. Zamojska, Toruń 2009, s. 234.

o charakterze ekumenicznym²⁷. Z drugiej strony nie można przemilczeć faktu, że nadzieja na „złoty wiek wolności religijnej” w Rosji skończyła się 26 września 1997 roku, gdy prezydent Borys Jelcyn podpisał ustawę O wolności sumienia i organizacjach religijnych, określającą bardzo surowe warunki religijnej działalności w Rosji²⁸. Także postawa niektórych prawosławnych duchownych, jak Andriej Kurajew, dla których ekumenizm polega na powrocie wszystkich do jednego Kościoła prawosławnego, stanowi utrudnienie dialogu²⁹.

Papieska wizja Wschodu nie była nigdy formułowana z perspektywy politycznej, ale teologicznej i historycznej. Jan Paweł II zakorzenił swoje nauczanie w ewangelicznym wezwaniu do jedności wyznawców Chrystusa oraz w dokumentach Vaticanum II³⁰. Jego list *Euntes in mundum* ogłoszony w 1988 roku z okazji tysiąclecia chrztu Rusi Kijowskiej stanowi wyraz zrozumienia dziedzictwa prawosławia³¹. Aktami dobrej woli było też zwrócenie Rosjanom ikony Matki Boskiej Kazańskiej³², powierzenie redakcji rozważań drogi krzyżowej w Koloseum patriarsze Bartłomiejowi I oraz prawosławnemu teologowi Olivierowi Clémentowi³³. Jan Paweł II wielokrotnie przypominał świadectwo wiary męczenników prawosławnych, obok tych katolików, którzy oddali życie za Chrystusa na obszarze podległym Związkowi Radzieckiemu. Mówił o ekumenicznym wymiarze męczeństwa, który łączy Wschód i Zachód³⁴.

---

²⁷ Por. Ł. Donaj, J. Cywoniuk, *Jan Paweł II i Benedykt XVI a dialog katolicko-prawosławny. Przyczynek do dyskusji*, „Środkowoeuropejskie Studia Polityczne” 2010 nr 4, s. 71.

²⁸ Por. T. Kałużny, *Sytuacja międzykościelna w Rosji*, w: „Kościół siostrzane” w dialogu, red. Z. Glaeser, Opole 2002, s. 249.

²⁹ Por. T. Kałużny, *Andrieja Kurajewa krytyka ekumenizmu*, „Symposium” 18 (2014) nr 2 (27), s. 82.

³⁰ Por. P. Stachowiak, *Źródła i inspiracje „słowiańskiego nauczania” Jana Pawła II*, w: *Jan Paweł II i Europa*, dz. cyt., s. 206.

³¹ Por. G. Przebinda, *Większa Europa...*, dz. cyt., s. 99, 105.

³² Por. G. Przebinda, *Jan Paweł II wobec świata prawosławnego*, w: *Tradycja chrześcijańska Wschodu i Zachodu w kulturze Słowian*, red. C. Nelkowski, Bydgoszcz 2006, s. 60.

³³ Por. T. Kałużny, *Prawosławie*, dz. cyt., s. 376.

³⁴ Por. Jan Paweł II, list *Oriente lumen*, 19; Jan Paweł II, *Przekroczyć próg nadziei*, Lublin 1994, s. 135; Jan Paweł II, *Dar i Tajemnica*, Kraków 1996, s. 38. Por. G. Przebinda, *Większa Europa...*, dz. cyt., s. 67n.

Zdaniem Jana Pawła II tradycja Kościołów wschodnich stanowi integralną część dziedzictwa Kościoła Chrystusowego i katolicy powinni ją poznawać, by budować jedność³⁵, świadomi, że „więź szczególnie ścisła już nas łączy. Nieomal wszystko nas łączy, a przede wszystkim wspólne szczerze pragnienie jedności”³⁶. Dlatego zdaniem papieża grzech podziału chrześcijan jest bardzo ciężki i nie mogą oni stanąć przed Panem dziejów tak podzieleni, jak stali się podzieleni w ciągu drugiego tysiąclecia³⁷. Jan Paweł II szczególnie bolał nad tym, że nie mogą uczestniczyć we wspólnej Eucharystii³⁸. Wzywał do prawdziwego spotkania, czyli wysiłku wzajemnego poznawania skarbów duchowych Kościołów³⁹. Jego zdaniem słowa Chrystusa „ut unum sint” są wiążącym poleceniem, siłą i napomnieniem dla wszystkich chrześcijan⁴⁰.

3. Podstawy teologiczne

W opinii Jana Pawła II w stosunku do jakiegokolwiek innej kultury Wschód chrześcijański odgrywa rolę wyjątkową i uprzywilejowaną, ponieważ stanowi pierwotne środowisko rodzącego się Kościoła. „Chrześcijańska tradycja wschodnia wiąże się z pewnym sposobem przyjmowania, rozumienia i przeżywania wiary w Pana Jezusa. W tym sensie jest ona bardzo bliska chrześcijańskiej tradycji Zachodu, która rodzi się z tej samej wiary i nią się karmi. Różni się jednak od niej w zadziwiający i uprawniony sposób, gdyż chrześcijanin Wschodu ma własny styl odczuwania i rozumienia, a zatem również oryginalny sposób przeżywania swej więzi ze Zbawicielem”. List *Orientalis lumen* wyjaśnia tę uprawnioną odmienność w sposób następujący: „Na Wschodzie i na Zachodzie do badań nad prawdą objawioną stosowano odmienne metody i podejście w celu poznania i wyznawania prawd Bożych. Stąd nic dziwnego, że niektóre aspekty obja-

---

³⁵ Por. Jan Paweł II, list *Orientalis lumen*, 1.

³⁶ Jan Paweł II, list *Orientalis lumen*, 3.

³⁷ Por. Jan Paweł II, list *Orientalis lumen*, 4, 17.

³⁸ Por. Jan Paweł II, list *Orientalis lumen*, 28.

³⁹ Por. Jan Paweł II, list *Orientalis lumen*, 22, 24–26.

⁴⁰ Por. Jan Paweł II, list *Novo millennio ineunte*, 48.

wionych tajemnic czasem znajdują stosowniejsze ujęcie i lepsze naświetlenie u jednych niż u drugich, tak że trzeba powiedzieć, iż te odmienne sformułowania teologiczne nierzadko raczej się wzajem uzupełniają, niż przeciwstawiają⁴¹.

Pierwszą wielką wartością, na jaką zwracał uwagę święty papież, jest na chrześcijańskim Wschodzie troska o to, by słowo Boga mogło rozbrzmiewać w każdym języku i znaleźć wyraz w każdej kulturze. „W czasach, w których coraz powszechniej uznaje się podstawowe prawo każdego narodu do tego, by wyrażać siebie zgodnie z własnym dziedzictwem kultury i myśli, doświadczenie poszczególnych Kościołów Wschodu jawi się nam jako miarodajny przykład udanej inkulturacji”. Dlatego zdaniem papieża modelowe jest głoszenie Ewangelii zarówno głęboko zakorzenione w specyfice kultur, jak i otwarte na włączenie się w powszechność⁴². Innym cennym elementem doświadczenia Kościołów Wschodu jest wyjątkowe poczucie ciągłości, którego przejawem są Tradycja i oczekiwania eschatologiczne. Tradycja broni Kościoł przed niebezpieczeństwem przyswajania sobie jedynie zmiennych opinii i poręcza ich pewność oraz ciągłość. Jeśli Tradycja zapewnia ciągłość z przeszłością, oczekiwania eschatologiczne otwiera na Bożą przyszłość. „Jeśli Tradycja uczy Kościoły wierności temu, co je zrodziło, to oczekiwania eschatologiczne pobudza je, by były tym, czym jeszcze nie są w pełni i czym mają się stać zgodnie z wolą Pana, a zatem by szukały zawsze nowych dróg wierności, przewyciężając pesymizm, ponieważ są skierowane ku Bożej nadziei, która nie zawodzi”⁴³. Kolejnym elementem istotnym dla teologii wschodniej jest komplementarne ujęcie tajemnicy cierpienia i kenozы Jezusa Chrystusa oraz Jego przemienienia i zmartwychwstania, czyli też konsekwentnie teologii grzechu i odkupienia, oraz stworzenia, wcielenia i rekapitulacji⁴⁴. Zwrócono uwagę na fakt, że

---

⁴¹ Jan Paweł II, list *Oriente lumen*, 5.

⁴² Por. Jan Paweł II, list *Oriente lumen*, 7.

⁴³ Jan Paweł II, list *Oriente lumen*, 8.

⁴⁴ Por. M. Kita, *Światło Boga-Człowieka. Słowiańskie intuicje chrystologiczne w myśli Jana Pawła II*, w: *Jana Pawła II inspiracje chrystologiczne*, red. K. Kaucha, J. Mastej, Lublin-Kielce-Kraków 2009, s. 155–157 (Biblioteka Teologii Fundamentalnej, 1). Por. Jan Paweł II, list *Euntes in mundum*, 7.

podczas konsekracji sanktuarium w Krakowie-Łagiewnikach Jan Paweł II, wplatając w akt zawierzenia świata Bożemu miłosierdziu parafrazę modlitwy św. siostry Faustyny, dodał do słów: „dla Jego bolesnej męki” dopowiedzenie: „i zmartwychwstania”, jak gdyby łącząc pasyjną wrażliwość Zachodu ze wschodnią perspektywą rezurekcyjną⁴⁵. Nie bez znaczenia w tym kontekście jest docenienie w tradycji prawosławnej przeżycia „światła Taboru”, wyrażającego tajemnicę paschalnej przemiany ludzkiego bytu dzięki Wcielonemu Słowu. Znaczenie święta Przemienienia Pańskiego mogło zainspirować Jana Pawła II do uzupełnienia medytacji różańcowej o tajemnicę światła⁴⁶.

Najpełniej swoiste rysy tradycji duchowej i teologicznej Kościołów Wschodu ukazał Jan Paweł II w liście *Oriente lumen*. Odniósł się w nim do nauczania Soboru Watykańskiego II zawartego w Dekrecie o ekumenizmie 15: „Powszechnie również wiadomo, z jakim przywiązaniem chrześcijanie wschodni sprawują liturgiczne obrzędy, przede wszystkim obrzęd eucharystyczny, źródło życia Kościoła i zadatek przyszłej chwały; przez niego wierni złączeni z biskupem, mający dostęp do Ojca przez Syna, Słowo Wcielone, umęczone i uwielbione, oraz w szczodrośliwości Ducha Świętego, dostępują zjednoczenia z Przenajświętszą Trójcą, stawszy się «uczestnikami Bożej natury» (2 P 1, 4)”. Zdaniem papieża z tego opisu wyłania się wschodnia wizja chrześcijanina, którego celem jest uczestnictwo w naturze Bożej poprzez komunię z tajemnicą Trójcy Przenajświętszej. „Zarysowuje się tutaj «monarchia» Ojca i koncepcja zbawienia zgodna z ekonomią, jaką przedstawia teologia wschodnia po św. Ireneuszu z Lyonu i jaką szerzyli ojcowie kapadoccy. Owo uczestnictwo w życiu trynitarnym urzeczywistnia się poprzez liturgię, a w sposób szczególny przez Eucharystię, tajemnicę komunii z uwielbionym ciałem Chrystusa, nasieniem nieśmiertelności. W przeobstwieńniu, a przede wszystkim w sakramentach, teologia wschodnia przypisuje szczególną rolę Duchowi Świętemu: mocą Ducha zamieszkującego w człowieku przeobstwieńnie zaczyna się już na ziemi, stworzenie zostaje przemienione, a królestwo Boże zapoczątkowane. Nauczanie ojców kapadockich o przeobstwieńniu przeszło do tradycji

---

⁴⁵ Por. M. Kita, *Światło Boga-Człowieka...*, dz. cyt., s. 163.

⁴⁶ Por. M. Kita, *Światło Boga-Człowieka...*, dz. cyt., s. 162.

wszystkich Kościołów wschodnich i stanowi część ich wspólnego dziedzictwa. Można to podsumować myślą wyrażoną już przez św. Ireneusza pod koniec II wieku: «Bóg stał się Synem Człowieczym, aby człowiek stał się synem Bożym». Ta teologia przeobstwienia pozostaje jedną ze zdobywczy szczególnie drogich wschodniej myśli chrześcijańskiej⁴⁷. W tym kontekście papież przywołuje przykłady owego przeobstwienia w postaci męczenników i świętych, a szczególnie Maryi Dziewicy. Silne uwypuklenie realizmu trynitarnego łączy się w teologii wschodniej z niepoznawalnością Bożej istoty. „Ojcowie wschodni głoszą zawsze, iż nie można pojąć, czym jest Bóg; można wiedzieć jedynie, że *O n j e s t*, ponieważ objawił się w dziejach zbawienia jako Ojciec, Syn i Duch Święty. To poczucie niewysłowionej rzeczywistości Bożej odbija się w sprawowaniu liturgii, w której wszyscy wierni chrześcijańskiego Wschodu bardzo mocno odczuwają sens tajemnicy”⁴⁸. Papież przypomniał w związku z tym o wschodnich początkach bogatej tradycji życia duchowego związanej z monastycyzmem⁴⁹. Bez wątpienia list *Orientalis lumen* tak dobrze opisuje mistyczną i monastyczną tradycję prawosławnego Wschodu, że wybitny przedstawiciel i znawca prawosławia ojciec Siergiej Chorużyj mógł stwierdzić: „Sposób, w jaki przedstawiono tu tradycję prawosławną, w niczym się nie różni od jej własnego pojmowania samej siebie”⁵⁰. Słowa te stanowią tym większą zachętę do przeanalizowania specyfiki wschodniego doświadczenia duchowego w ujęciu św. Jana Pawła II.

4. Specyfika doświadczenia duchowego

Jan Paweł II żywo interesował się duchowością prawosławnego Wschodu. Po lekturze książki Tomáša Špidlíka *La spiritualità russa* napisał ks. Tadeuszowi Styczniovi notatkę o Władimirze Sołowjowie⁵¹. Jego

---

⁴⁷ Jan Paweł II, list *Orientalis lumen*, 6.

⁴⁸ Por. Jan Paweł II, list *Orientalis lumen*, 6.

⁴⁹ Por. Jan Paweł II, list *Orientalis lumen*, 6.

⁵⁰ Cyt. za G. Przebinda, *Jan Paweł II a świat prawosławny*, w: *Wielowymiarowość dobra*, red. W. Witalisz, Krosno 2007, s. 29n.

⁵¹ Por. G. Przebinda, *Większa Europa...*, dz. cyt., s. 231.

sztandarowy w tym względzie list *Oriente lumen* z 1995 roku dotyczy głównie prawosławnej mistyki i tradycji liturgiczno-monastycznej, omawiając takie kluczowe zjawiska jak apofatyzm, hezychazm, monastycyzm, specyfika liturgii, przebóstwienie, znaczenie kobiecości czy postaci ojca duchownego⁵².

Przed wszystkim święty papież docenił wagę monastycyzmu wschodniego w jego zadziwiającej jedności, w której cenobityzm czy eremityzm odpowiadają różnym etapom drogi duchowej. Podkreślił przy tym znaczenie mniszek, ukazujących wzór dowartościowania pierwiastka kobiecego w Kościele. Ponieważ monastycyzm stanowił szczególne światło przekazane ze Wschodu na Zachód przez ojców niepodzielonego Kościoła, papież podkreślił jego wpływ na całe chrześcijaństwo: „Monaster jest miejscem profetycznym, w którym stworzenie staje się chwałą Boga, a przykazanie miłości konkretnie przeżywanej staje się ideałem współżycia między ludźmi, oraz gdzie człowiek bez trudności i przeszkód szuka Boga, stając się odniesieniem dla innych, nosząc ich w swym sercu i pomagając im w poszukiwaniu Boga”⁵³. W takim środowisku, zdaniem papieża, mnich staje się coraz bardziej człowiekiem komunii, gdyż odrywając się od tego, co utrudnia mu jedność z Bogiem, odnajduje świat jako odbicie piękna Stwórcy i miłości Odkupiciela, rozwija miłość do ludzi i staje się narzędziem ewangelizacji⁵⁴. Dzieje się to w oparciu o pomoc ojca duchownego, posiadającego bezcenny dar kierownictwa duchowego⁵⁵.

Jan Paweł II podkreślił, że monastycyzm ukazuje wagę liturgii w życiu osadzonym między dwoma biegunami: słowem Bożym i Eucharystią. „Przebogata hymnografia liturgiczna, którą słusznie chlubią się wszystkie Kościoły chrześcijańskiego Wschodu, jest niczym innym, jak tylko kontynuacją słowa przeczytanego, zrozumianego, przyswojonego i na koniec wyśpiewanego: hymny te są w znacznej mierze pięknymi parafrazami tekstu biblijnego, które dzięki doświadczeniu jednostki i wspólnoty zostały przetworzone i nabrały osobistego charakteru”⁵⁶. Ponieważ błaganie

---

⁵² Por. G. Przebinda, *Większa Europa...*, dz. cyt., s. 125–135.

⁵³ Jan Paweł II, list *Oriente lumen*, 9.

⁵⁴ Por. Jan Paweł II, list *Oriente lumen*, 14.

⁵⁵ Por. Jan Paweł II, list *Oriente lumen*, 13.

⁵⁶ Jan Paweł II, list *Oriente lumen*, 10.

o przebaczenie i uwielbienie Boga stanowi w znacznej części treść modlitwy liturgicznej, u szczytu tego modlitewnego doświadczenia znajduje się Eucharystia, jako miejsce, w którym Słowo staje się ciałem i krwią, jako wspólnota zwołana na zgromadzenie i jako antycypacja eschatologicznego, niebieskiego Jeruzalem⁵⁷. Papież podkreślał, że poprzez liturgię Słowo, które przyjęło ciało, przenika materię swą zbawczą mocą, która objawia się w pełni w sakramentach. Stąd wynika charakterystyczne dla liturgii wschodniej ogarnięcie całej ludzkiej osoby, wraz z jej cielesnością i zmysłowością⁵⁸. W tę logikę wpisuje się również przekonanie, że ikona jest poniekąd sakramentem, uobecnia bowiem tajemnicę wcielenia analogicznie do tego, jak uobecniają ja sakramenty. Papież, opiewając piękno ikony doceniane przede wszystkim we wnętrzu świątyni, zacytował Pawła Floreńskiego: „Złoto – grubiańskie, ociążałe, bezużyteczne w pełnym świetle dnia – w drżącym blasku lampy albo świecy ożywa, tryska w różne strony tysiącami iskier i pozwala domyślać się istnienia innych, nadziemskich światel, które wypełniają przestrzeń nieba”⁵⁹. Rzeczywiście nie można zrozumieć duchowości prawosławnej, szczególnie rosyjskiej, bez uwzględnienia kultu ikon⁶⁰.

Zasygnalizowane powyżej docenienie znaczenia skutków wcielenia znajduje swoje najpełniejsze rozwinięcie w idei przeobstwienia człowieka. Jan Paweł II dostrzegał zrozumienie tego prawa w obu tradycjach. W *Przekroczyć próg nadziei* pisał: „pełnię modlitwy osiąga człowiek nie wtedy, kiedy najbardziej wyraża siebie, ale wtedy, gdy w niej najpełniej staje się obecny sam Bóg. Świadczą o tym dzieje modlitwy mistycznej na Wschodzie i Zachodzie”⁶¹. Obok autorytetów katolickich: Franciszka, Teresy Wielkiej, Jana od Krzyża i Ignacego Loyoli papież przytoczył przykład św. Serafina z Sarowa⁶². Proces przeobstwienia zakłada ascetycz-

⁵⁷ Por. Jan Paweł II, list *Oriente lumen*, 10.

⁵⁸ Por. Jan Paweł II, list *Oriente lumen*, 11.

⁵⁹ P. Floreński, *La prospettiva rovesciata ed altri scritti*, Roma 1984, s. 63. Jan Paweł II, *List do artystów*, 8.

⁶⁰ Por. G. Manzoni, *La spiritualità della Chiesa Ortodossa Russa*, Bologna 1993, s. 577 (*Storia della Spiritualità IX/B*).

⁶¹ Jan Paweł II, *Przekroczyć próg nadziei*, dz. cyt., s. 35.

⁶² Por. Jan Paweł II, *Przekroczyć próg nadziei*, dz. cyt., s. 35.

ny wysiłek nieustannego nawracania się, ale dokonuje się dzięki obecności Chrystusa i upodabniającemu kontemplowaniu przemienionego oblicza Zmartwychwstałego⁶³. W duchowości wschodniej w „Chrystusie, prawdziwym Bogu i prawdziwym człowieku, objawia się pełnia ludzkiego powołania: Słowo przyjęło człowieczeństwo, aby człowiek mógł stać się Bogiem”⁶⁴. Znalazło to konkretne rozwinięcie w tradycji hezychazmu. Ten wschodni kierunek duchowości rozwinął praktykę „wprowadzania Jezusa do serca”, czyli ustawicznego wypowiedania rytmicznie ewangelicznych formuł. Wzywanie Jezusa powinno z czasem zintegrować się z rytmem oddechu, a nawet z biciem serca. „Wówczas za każdym razem, kiedy wdychamy nową porcję powietrza, uwaga serca będzie skierowana na Jezusa, który jest Panem i Synem Bożym, natomiast wydech powietrza zużytego będzie połączone z ukorzeniem się u stóp Zbawiciela naszej grzesznej istoty, w pokorze i całkowitym ogołoceniu wiary”⁶⁵. Ta praktyka modlitwy Jezusowej, będąca próbą dosłownego wypełnienia zachęty św. Pawła „Nieustannie się módlcie” (1 Tes 5, 17), znalazła swój najpiękniejszy opis w anonimowym dziele *Szczerze opowieści pielgrzyma przedstawione jego ojcu duchownemu*. Bohater książki z czasem doszedł do tak głębokiego zespolenia z modlitwą, że nie potrzebował już odmawiać jej świadomie, gdyż przebiegała ona samoczynnie w jego umyśle i sercu. Tak więc pośród zajęć, w rozmowach, a nawet we śnie, modlitwa Jezusowa łączyła się z rytmem oddechu i z biciem serca⁶⁶. Warto dodać, że ta początkowo typowo wschodnia praktyka, poprzez pisma Jana Kasjana została przyjęta na Zachodzie tak, że już w klasztorze Benedykta z Nursji wezwanie „Deus in adiutorium” zaczynała każdą modlitwę liturgii godzin. Z czasem ta praktyka rozszerzyła się nie tylko na powtarzanie „Kyrie eleison”, ale także „Ave Maria”, leżąc u podstaw rozwoju modlitwy różańcowej⁶⁷.

---

⁶³ Por. Jan Paweł II, list *Oriente lumen*, 12.

⁶⁴ Jan Paweł II, list *Oriente lumen*, 15. Por. M. Kita, *Światło Boga-Człowieka...*, dz. cyt., s. 160n.

⁶⁵ L. Bouyer, *Wprowadzenie do życia duchowego*, Warszawa 1982, s. 71.

⁶⁶ Por. R. Scherschel, *Różaniec - modlitwa Jezusowa Zachodu*, Poznań 1988, s. 15n.

⁶⁷ Por. R. Scherschel, *Różaniec - modlitwa Jezusowa Zachodu*, dz. cyt., s. 43n.

Tak w duchowości chrześcijańskiego Wschodu i Zachodu człowiek zbliża się do Boga. Tajemnica przebóstwienia pozostaje jednak zwłaszcza na Wschodzie ciągle zakryta i przysłonięta milczeniem, zgodnie z nurtem apofatyizmu. Święty papież tłumaczy to w następujący sposób: „im bardziej człowiek wzrasta w znajomości Boga, tym bardziej pojmuje Go jako tajemnicę niedostępną, nieuchwytną w swej istocie”. Choć chrześcijanin Wschodu zwraca się do Boga jako do żywych Osób, „jest jednak świadom, że można nawiązać kontakt z tą rzeczywistością, jedynie przyjmując postawę adoracyjnego milczenia, ponieważ u s z c z y t u poznania i doświadczenia Boga znajduje się Jego absolutna transcendencja. Do tego milczenia dochodzi się raczej za pośrednictwem modlitewnego przyswajania sobie Pisma i liturgii, aniżeli poprzez systematyczną medytację”⁶⁸. Zdaniem Jana Pawła II wszyscy chrześcijanie potrzebują tego milczenia przenikniętego obecnością adorowanego Boga⁶⁹.

Zakończenie

Znamienne jest, co metropolita Cyryl (Gundjaev) powiedział w Warszawie w 2004 roku: „Dobrze znany jest nam stosunek Jana Pawła II do naszej wschodniej duchowości. Gdyby nie ta postawa papieża, stosunki mogłyby być zupełnie złe”⁷⁰. Rzeczywiście, lata 1980–1995, w których powstały rosyjskie zręby słowiańskiego nauczania świętego papieża, można określić mianem „wspaniałego piętnastolecia”. Jan Paweł II w dużym stopniu i mimo trudności zbudował fundamenty dialogu katolicko-prawosławnego⁷¹. Czynił to z poczucia ekumenicznej odpowiedzialności za Kościół, w oparciu o własne zamiłowanie do kultury Wschodu, głównie w ramach dowartościowania znaczenia teologii i duchowości prawosławnej dla całego chrześcijaństwa. Jan Paweł II dążył do głębszego uświado-

---

⁶⁸ Jan Paweł II, list *Orientalis lumen*, 16.

⁶⁹ Por. Jan Paweł II, list *Orientalis lumen*, 16.

⁷⁰ T. Kałużny, *Prawosławie*, dz. cyt., s. 385.

⁷¹ Por. G. Przebinda, *Większa Europa...*, dz. cyt., s. 135n.

mienia całemu światu chrześcijańskiemu, że duchowość zachodnia ma bezpośrednie odniesienie do duchowości wschodniej i jest z nią związana – i odwrotnie. By móc w pełni docenić i uszanować odmienną tradycję, trzeba się na nią otworzyć i zechcieć ją lepiej zrozumieć⁷².

---

⁷² Por. J. Moskałyk, *Jana Pawła II otwartość...*, dz. cyt., s. 161.

Summary

Święty Jan Paweł II o duchowości chrześcijańskiego Wschodu

Autor artykułu ukazuje główne linie nauczania św. Jana Pawła II na temat duchowości chrześcijańskiego Wschodu. Wskazuje na osobiste zainteresowania papieża kulturą, zwłaszcza filozofią i sztuką rozwijaną w kręgu prawosławia. Ukazuje również wysiłki ekumeniczne i związane z nimi trudności. Na szerszym fundamencie teologicznym autor rozwija główne elementy duchowości prawosławnej, na jakie zwracał uwagę słowiański papież w czasie swego długiego pontyfikatu.

Słowa kluczowe: duchowość, prawosławie, Jan Paweł II

Saint John Paul II on Eastern Christian Spirituality

The author of the article shows the major themes of the teaching of Saint John Paul II on Eastern Christian spirituality. He indicates the pope's personal interest in the culture, especially philosophy and art developed in the orthodox environment. The article also presents the pope's ecumenical efforts and the related difficulties. On the broader theological basis the author elaborates the most important elements of the orthodox spirituality, which the Slavic pope pointed out during his long pontificate.

Keywords: spirituality, Orthodoxy, John Paul II

Bibliografia

Bouyer L., *Wprowadzenie do życia duchowego*, przeł. L. Rutowska, Warszawa 1982.
Cierniak U., *Jan Paweł II i rosyjscy prawosławni patrioci*, w: *Jan Paweł II i Europa*, red. K. Kalinowska, B. Brodzińska, M. Zamojska, Toruń 2009, s. 219–234.

Donaj Ł., Cywoniuk J., *Jan Paweł II i Benedykt XVI a dialog katolicko-prawosławny. Przyczynek do dyskusji*, „Środkowoeuropejskie Studia Polityczne” 2010 nr 4, s. 61–84.

Florenski P., *La prospettiva rovesciata ed altri scritti*, Roma 1984.

Jan Paweł II, *Dar i Tajemnica*, Kraków 1996.

Jan Paweł II, Encyklika *Fides et ratio*.

Jan Paweł II, Encyklika *Slavorum Apostoli*.

Jan Paweł II, Encyklika *Ut unum sint*.

Jan Paweł II, *Homilia w czasie Mszy Św. Odprawionej na Wzgórzu Lecha, Gniezno*, 3 VI 1979.

Jan Paweł II, List *Egregiae virtutis*.

Jan Paweł II, List *Euntes in mundum*.

Jan Paweł II, *List do artystów*.

Jan Paweł II, List *Novo millennio ineunte*.

Jan Paweł II, *List Orientale lumen*.

Jan Paweł II, *Przekroczyć próg nadziei*, Lublin 1994.

Kałużny T., *Andrieja Kurajewa krytyka ekumenizmu*, „Symposium” 18 (2014) nr 2 (27), s. 79–92.

Kałużny T., *Prawosławie*, w: *Jan Paweł II. Encyklopedia dialogu i ekumenizmu*, red. E. Sakowicz, Radom 2006, s. 365–387.

Kałużny T., *Sytuacja międzykościelna w Rosji*, w: „*Kościół siostrzane*” w dialogu, red. Z. Glaeser, Opole 2002, s. 245–269.

Kasper W., *Między Moskwą a Rzymem - teologiczne korzenie sporu*, „Przegląd Powszechny” 2002 nr 6, s. 307–318.

Kita M., *Światło Boga-Człowieka. Słowiańskie intuicje chrystologiczne w myśli Jana Pawła II*, w: *Jana Pawła II inspiracje chrystologiczne*, red. K. Kaucha, J. Mastej, Lublin-Kielce-Kraków 2009 (Biblioteka Teologii Fundamentalnej, 1).

Kozyrski A., *Jan Paweł II i Ukraina*, w: *Jan Paweł II i Europa*, red. K. Kalinowska, B. Brodzińska, M. Zamojska, Toruń 2009, s. 235–255.

Majewska J., *Relacje między Kościołem Rzymskokatolickim a Kościołem Prawosławnym w Rosji w okresie pontyfikatu Jana Pawła II*, w: *Jan Paweł II i Europa*, red. K. Kalinowska, B. Brodzińska, M. Zamojska, Toruń 2009, s. 257–269.

Manzoni G., *La spiritualità della Chiesa Ortodossa Russa*, Bologna 1993 (Storia della Spiritualità, IX/B).

Moskałyk J., *Jana Pawła II otwartość na chrześcijański Wschód*, „Teologia Praktyczna” 2009 nr 10, s. 159–170.

Norwid C. K., *Promethidion: Bogumił*, w: *Pisma wybrane*, t. 2 *Poematy*, Warszawa 1968.

Przebinda G., *Jan Paweł II a świat prawosławny*, w: *Wielowymiarowość dobra*, red. W. Witalisz, Krosno 2007, s. 19–38.

Przebinda G., *Jan Paweł II wobec świata prawosławnego*, w: *Tradycja chrześcijańska Wschodu i Zachodu w kulturze Słowian*, red. C. Nelkowski, Bydgoszcz 2006, s. 59–70.

Przebinda G., *Światłość przyćmiona*, „Tygodnik Powszechny” 15(3066), 13 kwietnia 2008, s. 10–12.

Przebinda G., *Większa Europa. Papież wobec Rosji i Ukrainy*, Kraków 2001.

Scherschel R., *Różaniec - modlitwa Jezusowa Zachodu*, Poznań 1988.

Stachowiak P., *Źródła i inspiracje „słowiańskiego nauczania” Jana Pawła II*, w: *Jan Paweł II i Europa*, red. K. Kalinowska, B. Brodzińska, M. Zamojska, Toruń 2009, s. 205–217.

Terlikowski T. P., *Jan Paweł II wobec Rosji*, „Teologia Polityczna” 2005–2006 nr 3, s. 113–122.